

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore (Pakistan)
Vol: 1, Jan-Jun 2016, pp44-52

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2016ء، مسلسل شمارہ 1

☆ ڈاکٹر عبد نبیل شاد

کلاسیکی شاعری وچ آپ بیتی دی جھلک

Abstract

In this article a bird eye view of autobiography in classical poetry of Punjabi Language. Classical poets of Punjabi have written verses about their birth place, residence and their life history. All these information have been discussed in this article. Besides this. The light has been shed in the life smutch of poets briefly. This research article is a comprehensive contribution in Punjabi Language and literature.

پنجابی زبان صدیاں توں ایس دھرتی اُتے موجود اے تے ایہنوں بولن والے پنجابی ورھیاں توں ایہدی پالنا کردے آرہے نیں۔ اک پاسے جتھے ایہد لوک ادب دنیا دی کسے وی زبان نالوں ودھ بھرواں تے مکمل ادب اے، انج ای دوجے پاسے پنجابی دی کلاسیکی تے صوفیانہ شاعری وی دنیا دی کسے زبان دی شاعری نالوں گھٹ نہیں۔ پنجابی دے صوفی شاعراں اپنی شاعری راہیں امن، محبت، سانجھ تے احترام آدمیت دی گل کیتی اے۔ تصوف دے مسئلیاں نوں سرل طور اُتے انج بیانیا اے کہ ہاری ساری دی سمجھ وچ وی ڈھیر گلاں آجاندیاں نیں۔ صوفیاں نے دنیا نوں بہتر بنان دی گل وی کیتی اے تے آخرت نوں وی پھل بھریا بنان لئی انسان نوں پریریا اے۔ پنجابی دی کلاسیکی شاعری اندر شاعراں جتھے دین تے دنیا دی گل نوں اگے ودھایا اے اوہناں اپنے شاعرانہ اندر کجھ تھاواں اُتے اپنی حیاتی بارے وی سدھے ساویں یاں لکویں ڈھنگ نال گل کیتی اے۔

جدوں شاعر اپنی شاعری اندر کدھرے اپنی ذات، اپنے سبھا، اپنے جن، عشق، اپنی تخلیق یاں اپنی تخلیق دے وجود وچ آون دی وجھایاں تاریخ دسدے نیں اوہناں آپ بیتی دی ہوند شروع ہو جاندی اے۔ پنجابی دے قصا کار شاعرانہ بہتی کھل کے گل کیتی اے۔ اوہناں اپنے تے اپنی تخلیق دے حوالے نال بعض تھاواں اُتے اچھے شعر لکھے نیں جہناں اندروں سبجے ای آپ بیتی دی جھلک ویکھی جاسکدی اے۔ اتھے پنجابی دے کلاسیکل شاعرانہ دے کلام دے حوالے نال اوہناں دی حیاتی تے سبھا بارے اک پنچھی جھات آپ بیتی دی مڈھلی شکل دے کجھ نمونے ظاہر کرے گی۔ پنجابی زبان دے سب توں پہلے باقاعدہ شاعر بابا فرید ہوراں دے کلام توں شروع کیتا جاسکدا اے۔

بابا فرید (1188-1280ء) ساری حیاتی تبلیغ داکم کردے رہے۔ کئی کئی ورھے مسلسل روزے دی حالت وچ رہندے۔ آکھیا جاند اے کہ اوہناں بارہاں ورھے لگا تار روزے رکھے۔ جو کجھ کول آندا اوہنوں ماڑے لوکاں وچ ونڈ دیندے۔ لکھدے نیں:

فریدا! روٹی میری کاٹھ دی لاون میری بھکھ
 جہناں کھادی چوڑی گھنے سہن گے دکھ (1)
 فریدا! کالے مینڈے کپڑے کالا مینڈا ویس
 گناہیں بھریا میں پھراں لوک کہن درویش (2)
 فریدا! میں جانا دکھ مجھ کوں دکھ سبھا ایہ جگ
 اُچے چڑھ کے ویکھیا تاں گھر گھر ایہا اگ (3)

بابا فرید جی ایہناں شلوکاں وچ سانوں ساداتے مشقت بھری جیتی گزارن داسنیا دیندے نیں۔ اوہ ایہ وی آکھدے نیں کہ ماڑیاں داحق مار کے چنگے تے مرغن کھانے کھان نال یاں عیش کرن نال اگلے جہان وڈی سزا اے۔ ایس شلوک توں بابا جی دی زندگی دی سادگی دا پتا لگدا اے۔
 دُوبے شلوک وچ اوہ اپنے آپ نوں گناہگار تے عاجز بندہ دسدے نیں۔ تیجے شلوک وچ اوہ اپنے آپ نوں دکھاں تے تکلیفاں وچ گھریا دسدے نیں تے ایہ وی کہ دکھاں دی اگ ہر گھر وچ لگی ہوئی اے۔ ایس دُنیا اُتے کوئی اک وی سکھی تے خوش نہیں۔ انج ایہناں شلوکاں راہیں بابا جی دی زندگی دی سادگی تے اوہناں دے سبھا دا پتا لگدا اے کہ اوہ کسراں دا جیون آپوں وی گزار رہے سن تے دُوجیاں نوں وی گزارن دی پریرنا دے رہے سن۔
 بابا فرید توں بعد پنجابی دی کلاسیکی شاعری وچ جہڑا ناں سامنے آندا اے اوہ شاہ حسین ہوراں داناں اے۔ شاہ حسین (1539-1599ء) ہوراں دی شاعری وچ تھیں تھیں جولاہیاں دے کم نال تعلق رکھن والیاں علامتاں ملدیاں نیں۔ جتھوں ایس گل دا پتا لگدا اے کہ اوہناں دے وڈو ڈیرے جولاہیاں داکم کر دے سن۔ انج ایہ گل طے ہو چکی اے کہ شاہ حسین دُھڈی ذات نال تعلق رکھدے سن۔ اک عرصے تاں شاہ حسین نوں جولاہیاں آکھیا جاندا رہیا۔ خورے ایہدی وجہ اوہناں دی اک کافی دا ایہ حصہ اے جہدے اندر اوہناں اپنے آپ نوں تے اپنی ذات نوں جولاہیاں کہیا اے۔

ناؤں حسین تے ذات جولاہا

گالیاں دیندیاں تانیاں والیاں وو (4)

کافی دے ایس بند وچ شاہ حسین صاف اپنے آپ نوں جولاہیاں آکھ رہے نیں۔ جہدا مطلب ایہ اے کہ اوہناں اپنے آپ نوں تھلوی ذات تے ماڑے لوکاں نال جوڑیا اے تے اپنے آپ نوں اوہناں ورگا ای مٹھیا اے۔ اوہناں دی ذات بھاویں جولاہانہ وی ہووے تاں وی اوہ اپنے آپ نوں جولاہیاں نال ای جوڑنا چاہندے نیں۔ ہیر دی کہانی شعراں راہیں سبھ توں پہلاں دمودر داس کھتری نے لکھی۔ اوہ کہند اے کہ میں ایہہ سبھ اپنی اکھیں دُٹھا اے۔ بھاویں ایہہ اک محاورے وچوں ای اے۔ ایہہ گل ثابت نہیں ہوندی کہ ہیر رانجھے دی کہانی اوہدیاں اکھاں اگے وا پڑی اے۔ اوہ آکھدا اے۔

اکھیں دُٹھا، قصہ کیتا، میں تاں گُنی نہ کوئی
 اسان موبوں الایا اوہو جو کجھ نظر پیو ای
 آکھ دمودر میں اکھیں دُٹھا، جو لَمی طرف سدھائے

جو کوہ ترے گئے تاں اسیں بھی نالے آہے (5)

ایہہ کہانی دمودر نے اکھیں دُٹھی یاں نہیں ایہدے نال بہتا واسطہ نہیں۔ اصل تاں اوہدی ذات دے حوالے نال گل کرنا اے۔ دمورا پنی ہیر دے

انخرو وچ جا کے اپنے بارے انج لکھدا اے:

ناؤں دمورُ ذات گکھائی، ڈٹھا، سو لکھو ای
 وچ سیالیں، پاس چوچک دے اسماں تاں رہن کیتو ای
 پندراں سے اَتے انتری، سمت بکرم رائے
 ہیر تے رانجھا ہوئے اکٹھے جھیڑے رب چکائے (6)

پہلے شعروچ اوہناں اپنے ناں بارے دسیا اے کہ میرا ناں دمور اے تے میں ذات دا گکھائی آں۔ ایتھوں دمور دے ناں تے اوہدی ذات
 بارے گوہ لگدا اے۔

دو بے شعروچوں ایس گل دا پتا لگدا اے کہ 1529 (ب) وچ ہیر تے رانجھا آپس وچ ملے۔ بھاویں ایہ ساری کاڈھ دمور دی اپنی ای اے تے
 تاریخ ایہنوں ثابت نہیں کردی۔ ایہناں شعراں راہیں اوہدی آپ بیتی دی ضرور اک جھلک دسدی اے خاص کر پہلے شعر راہیں۔
 مولوی غلام رسول عالمپوری (1849-1892ء) پنجابی دے مشہور کلاسیکی شاعر نیں۔ اوہناں دے لکھے قصے ”احسن القصص“ (یوسف زلیخا)
 نوں ڈھیر نامنا تے شہرت ملی۔ دوجا اوہناں داستان امیر حمزہ لکھی اے جہڑی ہزاراں شعراں اُتے مشتمل اے۔ ایس داستان وچوں اوہناں دی حیاتی تے
 کتاب دی تصنیف بارے پتا لگدا اے۔

گزری ورھیاں پندرہ عمر میری اس روز
 جاں بھریا وچ کاغذاں کڈھ دے دا سوز (7)

داستان امیر حمزہ تن جلدیں وچ اے۔ تیجا حصہ یعنی اک جلد اوہناں پندرہاں ورھیاں وچ مکمل کر لئی۔ فیر پنج سال ایہد نہیں تکیا۔ ایس توں بعد
 اوہناں داستان نوں مکمل کرن دیاں تے سناں وچ تاریخاں دتیاں نیں:

پوری ہوئی داستان جاں ایہ دل افروز
 ماہ محرم سولھویں پنج شنبہ دا روز
 تے اج ہجری سن ہے دو سو اک ہزار
 ہور چھپاسی سمجھ توں آیا وچ شمار
 ماہ بساکھوں اٹھویں سمت چھپویں جان
 نو سو اک ہزار ہے ہندی سال بیان
 ماہ اپریل انتویں اٹھ سو اک ہزار
 سن انہتر عیسوی گزریا وچ شمار (8)

انج ایہ کتاب 16 محرم 1268 مطابق 28 و ساکھ 1926 بمطابق 29 اپریل 1869ء نوں اوہناں ویہہ (20) ورھیاں دی عمرے مکمل کیتی۔ انج
 اوہناں دی عمر دے حساب نال سن 1849ء بند اے۔ اوہناں دے شعراں توں اوہناں دی پیدائش داسن مل جاندا اے۔ میاں غلام رسول ہوریں تھے دے
 بڑے شوقین سن۔ اوہناں بہتی حیاتی عالم پوروچ ای گزاری اے۔ کجھ عرصا وہ میر پوروچ ای رہے۔ دوہاں گلاں دا اوہناں دے شعراں توں پتا لگدا اے:

تھے دیاں دو ٹوپیاں ہتھ لگن تے گھل
بھنیاں وّسن شیخ نے اک پرسوں اک کل (9)

ایہناں شعراں وچوں مولوی غلام رسول ہوراں دی حیاتی دی کئی جہی جھلکی ویکھ سکدے آں۔ حافظ شاہ جہان مقبل ہوراں ہیر وی لکھی اے تے
جنگ نامہ وی۔ شاہ جہان مقبل، جنگ نامہ جوڑن داسمانج بیان کیتا اے:

شعر ذیقعدوں ستویں روز دو شنبہ پیر
یاراں سے تے اٹھویں سن ہجری تحریر
عہد محمد شاہ دا سن اُنتی جان

ایہ رسالا جوڑیا مقبل شاہ جہان (10)

ایہناں شعراں توں جنگ نامے نوں جوڑن دی تاریخ داپتا لگدا اے۔ حافظ شاہ جہان مقبل اکھاں توں نابینے سن۔ اوہ آپوں لکھدے نیں:

تخلص ایس فقیر دا مقبل ہے مشہور

ایہ عاجز ہے بھائیو اکھیں تھیں معذور (11)

اُتلے دو شعراں توں اوہناں دی تخلیق جنگ نامے دا تے تیجے شعر وچوں اوہناں دی حیاتی بارے بڑی اہم گل معلوم ہوندی اے کہ اوہ اکھاں توں
نابیناں۔ اتھے وی اوہناں دی حیاتی دی جھلک دسدی اے۔

سید وارث شاہ (1722-1798ء) پنجابی زبان دے اُچ کوٹی دے شاعر نیں۔ اوہناں ہیر دا قصہ لکھ کے ہیر رانجھے دی کہانی نوں امر کردتا
اے تے آپوں وی اوہدوں تائیں امر ہو گئے جدوں تیک پنجابی دھرتی تے موجوداے۔ اوہناں اپنے ہیر رانجھے دے قصے اندر اپنی ذات دے حوالے نال
کچھ گلاں کیتیاں نیں جہناں توں اوہناں دی حیاتی دی اک جھلک ویکھی جاسکدی اے۔ اوہ آکھدے نیں:

وارث و سنیک جنڈیا لڑے دا تے شاگرد مخدوم قصور دا اے (12)

اُتلے اک مصرعے توں اوہناں دی اپنی زبانی ایہ گل سدھ ہو جاندی اے کہ وارث شاہ جنڈیالا شیر خاں دے رہن والے سن تے دوجی گل ایہ کہ اوہ
مخدوم غلام محی الدین قصوری دے شاگرد سن۔ ہیر اندرای اوہ لکھدے نیں:

کھل ہانس دا ملک مشہور ملکا تھے شعر کیتا یاراں واسطے میں

پرکھ شعر دی آپ کر لین شاعر گھوڑا پھیر یا وچ نخاس دے میں (13)

پہلے مصرعے وچ اوہناں دسیا اے کہ ہیر کہانی نوں اوہناں ملکا ہانس کھرلاں وچ بیٹھ کے تخلیق کیتا اے۔ ہیر اندرای اوہ لکھدے نیں:

تدوں شوق ہو یا قضا جوڑنے دا جدوں عشق دی گل اظہار ہوئی

حکم من کے سبناں پیاریاں دا قضا عجب بہار دا جوڑیا اے

کچھ مار ونبھلی، موڈھے دھر گھسی رانجھا ہو تریا وارث شاہ جہا (14)

اُتلے تئیں مصرعیاں توں وارث شاہ تے اوہناں دی تخلیق ہیر بارے پتا لگدا اے۔ پہلی گل ایہ کہ اوہناں نوں جدوں عشق لگا تاں اوہناں نوں ایہ
قضا جوڑن دا شوق چڑھیا۔ دوجی گل کہ اوہناں ”سبناں پیاریاں“ دی گل من کے ہیر رانجھا لکھیا۔ تیجے مصرعے وچوں اوہناں دی حیاتی جھلکدی نظر آوندی

اے۔ کہ رانجھے وانگ اوہ وی موڈھے گھیسے تے کچھے ونجھلی رکھدے سن:

سن یاراں سنے اسیاں بنی ہجرت سے دیس دے وچ تیاری ہوئی
اٹھاراں سے تریہیاں سمتاں دی راجے بکرماجیت دی سار ہوئی
جدوں دیس تے جٹ سردار رہوئے گھر وگھری جاں نویں سرکار ہوئی (15)

ایہناں شعراں اندر ہیر مکمل ہون دی تاریخ دتی گئی اے۔ 1180ھ 1830 ب تے 1766ء بندا اے۔ میاں محمد بخش (1830-1907ء) ہوراں
پنجابی وچ کئی قصے لکھے۔ سیف الملوک دا قصہ اوہناں نوں ہمیش لئی زندہ کر گیا۔ اوہناں اپنی شاعری اندر اپنی حیاتی دیاں تھوڑیاں جہیاں جھلکیاں
وکھائیاں نیں۔

پیر میرا اوہ دمڑی والا پیرا شاہ قلندر
ہر مشکل وچ مدد کردا دوہاں جہاناں اندر (16)

ایہناں شعراں راہیں پتا لگدا اے کہ اوہناں دی وسوں کھڑی شریف تے اوہناں دے پیر دمڑی والے نیں۔ سیف الملوک 1858ء تے دسمبر
دی 13 توں 31 تائیں مکمل ہوئی۔ اوہ آپوں ایس بارے انج لکھدے نیں:

چھیواں حسن سن تیراں سو اٹھتر، کشتی پار سرکار لگا دتی
سرگھی ویلے بندہ نواز ہادی شمع آس اُمید جگا دتی (17)

جمادی الثانی 1378ھ وچ ایہ داستان مکمل ہوئی۔ بردا پشاور دی (1850-1902ء) پشاور دے جم پل نیں۔ انگریزاں خلاف لکھیا۔ کئی وار جیل
گئے۔ مادری زبان پشتو سی پر پنجابی وچ اوہناں دیاں سی حرفیاں دا جواب نہیں اے۔ اوہناں اپنی زندگی دی ہلکی جہی جھلک اپنیاں سی حرفیاں وچ آپوں وکھائی
اے:

ش شہر پشاور تھیں ٹریا بردا کنڈھے اٹک دے آن کھلاریو نیں
پنج ست سپاہی نے ارد گرد دے بیڑی والے نوں نعر اچا مار یو نیں
بیڑی آ آوے بیڑی پار جاوے وچ بردے نوں چاکھلاریو نیں
بردا آکھدا یارو انگریز ڈاڈھے پنڈی جیل خانے اندر واڑ یو نیں (18)

سی حرفی توں پتا لگدا اے کہ بردا پشاور دارہن والا سی تے انگریزاں اوہناں پشاور توں ٹرے نوں اٹک کول پھڑ لیا۔ بیڑی وچ بٹھایا تے پنڈی
دے جیل خانے وچ سٹ دتا۔ پنجابی دے ندھڑک شاعر بلھے شاہ (1680-1757ء) ہوراں اپنے سید نہ ہون دی گل اک کافی وچ طنز ناں کیتی اے۔
حالاں کہ اوہ پیڑھیاں توں سید سن۔ جدوں اوہناں دیاں بھیناں اوہناں نوں عنایت قادری جیہڑے ارائیں سن، اوہناں دامرید ہون توں روکیا:

بلھے نوں سمجھاو آئیاں بھیناں تے بھر جائیاں
من لے بلھیا ساڈا کہنا چھڈ دے پلا ارائیاں
آل نبی اولاد علی نوں توں کیوں لیکاں لائیاں (19)

انج ایس کافی راہیں بلھے شاہ ہوراں دے سید ہون دا پتا لگدا اے۔ خواجہ غلام فرید (1845-1901ء) صوفی لہر دے اخیر شاعر متھے جانے دے

نیں۔ اوہناں اپنیاں کافیاں اندر اپنے مرشد فخر الدین فخر جہاں دامرشد وجوں واروار ذکر کیتا اے۔ اپنی سوچ دے حوالے نال اوہناں اپنے آپ نوں ابن العربی دے فلسفے وحدت الوجود نال تے بسطامی ہوراں نال جوڑیا اے جتھوں اوہناں دی حیاتی دے ایس کچھ بارے چائن ملدا اے۔

پشماں فخر الدین مٹھل دیاں
تن من کیتا پُور
گھول گھتاں میں فخر جہاں توں
جنت، حُور، قصور (20)

ایہناں شعراں توں اوہناں دے مرشد دے وڈے بھرانال اوہناں دے عشق تے عقیدت دا پتا لگدا اے۔ محمد صدیق لالی (1673-1766ء) پنجابی زبان دے مشہور شاعر سن۔ اوہ بہلول دریائی دے پتر سن۔ اوہناں سی حرفیاں لکھیاں، حمد و نعت لکھی، سورہ یوسف دا ترجمہ لکھیا، بحر العشق، نور الحقیقت تے صدیق ناما وی لکھیا۔ اوہناں دی شاعری اندر اوہناں دے وطن تے ذات دے حوالے نال کجھ جھلکیاں ملدیاں نیں۔ اوہ آپوں لکھدے نیں:

ہک صدیق دے لالی مرد بھلا کوئی ہويا
مہتر یوسف دا اُس سہرا چُن چُن پھل پرويا (21)

ریاض احمد شاد لکھدے نیں:

چندل رانی وطن اساڈا، بار کڑانے والی (22)

o

پُر ذکر و نور دسیوے کنڈ کڑانے والی (23)

o

کہندا صدیق لالی جیں دا وطن کڑانا (24)

اُتلے مصرعیاں وچ چندل رانی (چنھاں دی وادی) تے کڑانا بار کسے اک قصبے یاں شہر دا نہیں، سگوں لمے چوڑے علاقے داناں اے۔ پر ”کنڈ کڑانے“ دا علاقہ صرف لالیاں ای ہوسکدا اے۔ کیوں جے لالیاں دا اک پرانا ناں ”نلہ“ توں علاوہ ”کنڈ لالی“ وی رہیا اے۔

مولوی احمد یار مرالوی (1768-1845ء) پنجابی زبان دے سرکڑھویں شاعر نیں۔ اوہناں شاعری وچ 66 دے نیڑے کتاباں لکھیاں۔ تنقیدی شعور رکھن والے پنجابی دے ایس اہم شاعر دی شاعری وچوں آپ بیتی دی جھلک ویکھی جاسکدی اے۔ اوہ اپنی پیدائش بارے انج لکھدے نیں:

شہر جلال پور دے دکن قلعے دے وچ ٹکانا
اوس جگہ کجھ روز لنگھا کے مڑ سچے گھر جانا
قلعہ اسلام گڑھے وچ جے اوتھے سُر ت سنبھالی
وسے شہر جلال پورے دی خلقت بہت سوکھالی (25)

احمد یار مرالوی دے وڈے سوہدرہ متصل وزیر آباد توں اسلام گڑھ آکے وسے سن۔ ایس دا ذکر آپوں احمد یار راج کر دے نیں:

الہی احمد یار حکیم وطن میرا جو مڈھ قدیم
 اوّل آخر ہوئی خاک جے رب چل ملائے پاک
 پرسوہدرے اندر وڈے ہاتھ اوہی موت نہ چھوڑے ساتھ
 دادا میرا مرد خدا صاحب برکت صدق صفا
 اوّل ولایت سی اوہ مرد سوز محبت نالے درد
 زمین جلال پور دے اندر ہر مقصود ہر جود میسر
 قلعہ اسلام گڑھے دا ناؤں اوہ سی میں عاجز دا تھاؤں (26)

احمد یار مرالوی دے ٹھکانے وکھ وکھ تھاواں اُتے رہے۔ جویں اسلام گڑھ، گجن، پھالیہ، مرالہ، کوٹ نبی شاہ تے ڈھوک شہانی وغیرہ۔ بعض تھاواں دے حوالے نال اوہ آپوں لکھدے نیں:

دوگل، نبی شاہے دا کوٹ ایتھے قسمت کیتا لوٹ
 نبی شاہے دے کوٹ امام میاں صلاح فقیر تمام
 کہیا اوس سنبھال وچار قلعہ اسلام گڑھے دا ناؤں
 اوہ سی میں عاصی دی تھاؤں (27)

احمد یار مرالوی، مرالہ وچ ویہہ ورھے لنگھائے۔ پرسکھ نہ پاسکے۔ اوہ لکھدے نیں:

وچ مرالے وسدیاں مینوں ویہ ورھے وہانے نی (28)

احمد یار حکمت دے پیشے نال تعلق رکھدے سن۔ اوہ لکھدے نیں:

حکمت ساڈا کسب قدیم دادا تے پیو ہان حکیم
 میں بھی ایہا کسب کمال سکھدیاں گزرے کئی سال (29)

احمد یار مرالوی ڈھیر قصے لکھے، تیر لکھن والے شاعر سن۔ ساری عمر کاغذ کالے کردے رہے۔ اوہ لکھدے نیں:

چالی برس ہوئے میں لکھدیاں کاغذ کردیاں کالے
 جتنے قصے جوڑے جے اوہ گنن لگاں میں سارے
 سنن والے بیزار ہو جاؤں نالے لکھن ہارے (30)

حوالے

- 1- آصف خاں، محمد (مرتب)، آکھیا بابا فرید نے، تیجا ایڈیشن لاہور پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1989ء، ص 101
- 2- آصف خاں، محمد (مرتب)، آکھیا بابا فرید نے، ص 206
- 3- آصف خاں، محمد (مرتب)، آکھیا بابا فرید نے، ص 226

- 4- آصف خاں، محمد (مرتب)، کافیاں شاہ حسین، لاہور پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1987ء، ص 109
- 5- آصف خاں، محمد (مرتب)، ہیر دمودر لاہور پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1986ء، ص 14-15
- 6- آصف خاں، محمد (مرتب)، ہیر دمودر، ص 276-277
- 7- محمد عالم کپورتھلوی، (مرتبہ) احسن القصص، احوال و آثار مولوی غلام رسول لاہور پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1987ء، ص ط-ی
- 8- اوہی، ص-ی
- 9- اوہی، ص-و
- 10- فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر (مرتب)، ہیر لاہور پنجابی اکیڈمی، 1967ء، ص ایف
- 11- اوہی، ص-ایف
- 12- عبدالعزیز، شیخ (مرتب)، ہیر وارث شاہ، لاہور الفیصل پبلشرز، 2001ء، ص 491
- 13- اوہی، ص 96
- 14- اوہی، ص 97
- 15- اوہی، ص 488-489
- 16- اقبال صلاح الدین (مرتب)، سیف الملوک، میاں محمد بخش، لاہور عزیز پبلشرز، 1984ء، ص 44
- 17- اوہی، ص ک
- 18- اوہی، ص 454
- 19- بردہ پشاور، سی حرفی بردہ لاہور: سیٹھ آدم جی عبداللہ اینڈ کمپنی، سن 5
- 20- نذیر احمد، ڈاکٹر (مرتب)، کلام بلھے شاہ، لاہور ٹیکجز، 1976ء، ص 19
- 21- مسعود حسن شہاب (مرتب)، خواجہ غلام فرید بہاولپور اردو اکادمی، 1963ء، ص 139
- 22- بردہ پشاور، سی حرفی، لاہور: سیٹھ آدم جی عبداللہ اینڈ کمپنی، سن 5
- 23- ریاض احمد، شاد (مرتب)، کلیات لالی، لاہور پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1982ء، ص 1
- 24- اوہی، ص 38-39
- 25- شہباز ملک، ڈاکٹر، مولوی احمد یار: فکر تے فن، لاہور: مکتبہ میری لائبریری، 1984ء، ص 41
- 26- اوہی، ص 45-46
- 27- اوہی، ص 48
- 28- اوہی، ص 54
- 29- اوہی
- 30- اوہی، ص 84